

музика) / Л. Івченко, О. Вакульчук. – К. : Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2009.

5. *Курбас Л.* Березіль : із творчої спадщини / Лесь Курбас. – К. : Дніпро, 1988. – С. 302.

6. *Лагутенко О.* Українська графіка першої третини ХХ століття / Ольга Лагутенко. – К. : Грані-Т, 2006. – 240 с.

7. Мистецтво України : біографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : Українська енциклопедія, 1997. – 697 с.

8. Музична література УРСР : 1917–1965 : бібліографічний довідник / Книжкова палата Української РСР. – Х. : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1966. – 795 с.

9. Основы оформления советской книги / под ред. А. А. Сидорова. – М.: Искусство, 1956. – С. 39.

10. *Павловський В.* Орнамент у творчості Василя Григоровича Кричевського / В. Павловський // Нотатки з мистецтва. – 1974. – № 14. – С. 33.

11. *Савченко І. В.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог / Ірина Савченко ; НАН України. Національна б-ка України імені В. І. Вернадського ; наук. ред. Л. В. Івченко. – К., 2007. – 384 с.

12. Эстрада России : двадцатый век : лексикон / Министерство культуры Российской Федерации ; Государственный институт искусствознания ; отв. ред. Е. Д. Уварова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 784 с.

13. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Издательство полит. литературы, 1991. – С. 28.

УДК 655.11:303.646

Наталія Бондар,

наук. співробітник НБУВ

ДО ІСТОРІЇ ДРУКУВАННЯ «ВІЛЬНЮСЬКИХ» АРКУШІВ 1595 р.: ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИМІРНИКІВ

Публікацію присвячено аналізу філіграней кириличного фрагменту, відомого під назвою «вільнюських аркушів», що друкувався близько 1595 р. для доповнення некомплектних примірників острозької Біблії 1581 р. Проаналізовано філіграні трьох рідкісних примірників видання зі збірок Києва, Львова та Москви. Прослідковано ймовірні ринки закупівлі паперу, якими найвірогідніше були польські, переважно люблінські та краківські папірні. Разом із раннім побуванням одного із примірників на цих же територіях, а також із документами про можливу закупівлю примірників Біблії Мамоничами у Любліні це може свідчити про друкування цього фрагменту не у Вільнюсі, а десь поблизу.

Ключові слова: філіграні, водяні знаки, «вільнюські аркуші» 1595 р., острозька Біблія 1581 р.

Існує не так багато фрагментів або уривків кирилических пам'яток, що стали предметом зацікавленості як фахівців, так і широкого читачького загалу. Відомості фрагмент набув не сам по собі, а як додруковка до такої загальновідомої пам'ятки, як острозька Біблія 1581 р. Йдеться про уривок Старого Завіту, що складається із 48 аркушів, із 133 по 180 III рахунку, організованих у 8 шестиаркушних зошитів. За змістом додрукований уривок включає тексти книги пророка Іезекіїля та 12 так званих «малих пророків». Серед дослідників він відомий під назвою «віленських (або вільнюських) аркушів».

Досьогодні достеменно невідомо, де і коли був надрукований цей біблійний фрагмент. Більш поширеною є гіпотеза стосовно його публікації у вільнюській друкарні Мамоничів близько 1595 р. після придбання ними у спадкоємців І. Федорова неповних примірників острозької Біблії 1581 р. Висновки стосовно друкування цих аркушів у Вільнюсі базуються на документах 1588 р., що містять відомості про зобов'язання львів'ян С. Корунки і С. Сеньковича передати К. Мамоничу у Любліні на початку червня 1588 р. на ярмарку друкарське обладнання, 20 повних та 40 неповних примірників острозької Біблії [18, с. 92–95]. Документ засвідчує зобов'язання К. Мамонича розрахуватися за це із С. Корункою та

С. Сеньковичем грошима та друкованими виданнями, зокрема Часовниками і Псалтирями [18, с. 92–95]. Стосовно неповних Біблій зазначено, що в деяких із них бракує усього 10 зошитів, що приблизно відповідає обсягові «вільнюських аркушів», що складають 8 зошитів.

Відомі й інші гіпотези стосовно виходу у світ цих фрагментів. Зокрема, Я. Д. Ісаєвич свого часу припускав можливість їх друкування у Львові згаданими спадкоємцями першодрукаря міщанами С. Корункою та С. Сеньковичем, справедливо зважаючи на значну для друкарні Мамоничів недосконалість друку [6, с. 97–98; 7, с. 95]. Тобто питання про місце та час їх друкування все ще залишається відкритим. Зрозуміло, що остаточно його можна вирішити лише за умови віднайдення документальних свідчень, а така перспектива видається цілком примарною. Однак можна спробувати зробити це шляхом філігранологічного аналізу видання у представленні якомога більшої кількості примірників, підкріпити або поставити під сумнів загальноприйняті відомості стосовно часу та місця друкування цього фрагменту Старого Завіту, що набув назви «вільнюських аркушів».

Шрифт «вільнюських аркушів» порівняно із шрифтом острозької Біблії 1581 р. дрібніший (розмір 10 рядків – 42 мм, в острозькій Біблії – 51 мм), дещо відмінний малюнок, більш похилий, дзеркало набору менших розмірів (229 x 118 мм, в острозькій Біблії 247 x 131 мм). Набір також здійснено в два стовпчики. Схожі курсивні шрифти використані у острозьких, львівських та вільнюських виданнях кінця XVI – початку XVII ст., однак ідентичних застосованим для друку «вільнюських аркушів» поки що не виявлено.

Варто зазначити рідкісність цих аркушів взагалі, й ще більшу раритетність аркушів, вплетених у примірники острозької Біблії 1581 р. На сьогоднішній день відомо усього 7 примірників цього видання – у Києві (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), у Москві (Російська державна бібліотека; Державний історичний музей та приватна збірка), у Санкт-Петербурзі (Бібліотека РАН), а також в університетських бібліотеках Львова та Варшави [17, с. 147; 4, с. 37; 5, с. 999, № 138; 16, с. 290–291].

Дослідження філіграней «вільнюських аркушів» проводилося в рамках комплексного аналізу філіграней видань Івана Федорова та Петра Мстиславця, надрукованих як спільно, так і окремо – Апостола (Москва, 1564), Євангелія учительного (Заблудів, 1569), Апостола (Львів, 1574), Євангелія (Вільнюс, 1575), Псалтиря (Вільнюс, 1576) та Біблії (Острог, 1581), тобто усіх відомих великоформатних видань цих друкарів. Досліджувалися примірники зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також інших збірок Києва, Львова, Москви, Острога.

Поки що нам вдалося проаналізувати водяні знаки трьох примірників «вільнюських аркушів», що зберігаються у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, збірка Києво-Софійського собору, шифр Соф. 13а), Російській державній бібліотеці (Науково-дослідний відділ рідкісних книг (Музей книги), інв. 6193) та Науковій бібліотеці Львівського Національного університету ім. І. Франка (Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. Максименка, шифр III–14224).

Примірники збірок Києва та Львова розміщені у складі острозьких Біблій 1581 р., примірник Російської державної бібліотеки, що походить зі збірки В. М. Ундольського, зберігається у вигляді окремих аркушів разом із невеликими уривками автентичних аркушів острозької Біблії 1581 р. Львівський та московський примірники повніші, містять аркуші 133–180, київський коротший, складається із аркушів 133–162.

Загалом комплексний аналіз філіграней трьох примірників ніяк не заперечив результатів спостережень за водяними знаками єдиного менш повного примірника збірки НБУВ [3, с. 355–359], однак вніс деякі корективи і доповнення, що пояснюються більшою повнотою двох інших досліджених примірників порівняно із київським. Це є красномовним підтвердженням тези про можливість, доцільність і результативність філігранологічного дослідження навіть одного доступного примірника.

Загалом «вільнюські аркуші» складають 8 шестиаркушних зошитів, тобто кожен із них містить 24 філіграні. На папері трьох комплектів «вільнюських аркушів» виявлені філіграні п'яти сюжетів – Сліта, Топор під півмісяцем, Абданк, Леварт, Любич (*детальніше про ці водяні знаки див. Додаток*). Спочатку зустрічається папір із філігранями Леварт та Сліта, після аркуша 150 (4 та 5 зошити) переважає знак Топор під півмісяцем, один раз домішується знак Абданк. У 6, 7 та 8 зошитах використано інший папір, гіршої якості без сюжетних водяних знаків. Лише на першому аркуші цієї групи (арк. 163) вміщено знак Любич у картуші. Синхронне чергування водяних знаків у всіх трьох примірниках засвідчує закупівлю паперу для друкування «вільнюських аркушів» щонайменше трьома партіями, причому в двох перших партіях був папір з двома різними філігранями. Тобто закупівля здійснювалася не безпосередньо в папірні, а у торговій мережі.

Види виявленого паперу із сюжетними водяними знаками Сліта, Топор під півмісяцем, Абданк, Леварт використовувалися у виданнях Івана Федорова, зокрема в острозькій Біблії 1581 р. [12, с. 37–46]. Із розрахунку на три комплекти «вільнюських аркушів» філігрань Сліта складає 25 % від загальної кількості паперу, філігрань Топор під півмісяцем – 24 %, Леварт

– 11 %, Любич – 4 %, Абданк – 1 %, аркуші без філіграней складають 22 %. Можемо також констатувати, що останні три зошити (арк. 163–180) виокремлюються у самостійну підгрупу, папір тут значно гірший від використаного у попередніх зошитах. Вочевидь, аркуші 163–180 друкувалися у меншій кількості через наявність у деяких неповних примірниках острозької Біблії 1581 р. автентичних аркушів острозького друку, про що свідчить примірник НБУВ зі справжніми острозькими аркушами 169–175 та 180. Аркушів 176–179 у цьому примірнику бракує, що може свідчити про орієнтацію видавців швидше не на повноту біблійного тексту, а на «товарний вигляд» примірників, тобто на можливість їх швидкого продажу.

Вартий уваги й той факт, що «вільнюські аркуші» надають нам ще один зразок використання для друкування східнослов'янських кириличних стародруків другої половини XVI ст. паперу без сюжетних водяних знаків, однак у цьому випадку дуже поганої якості. Зазначимо, що використання значних обсягів паперу без сюжетних філіграней нам вдалося виявити у вільнюському Євангелії П. Мстиславця 1575 р., а також у Євангелії учительному, надрукованому, вірогідно, В. Гарабурдою у Вільнюсі близько 1582 р.

Щодо походження філіграней, то жодна із них не є переконливо прив'язаною до конкретної папірні певного регіону. Філігрань Єліта (інакше Козлероги), що має вигляд трьох перехрещених списів, виявлена у трьох дещо подібних, але доволі відмінних модифікаціях: 1) знак у бароковому картуші із завітками, списи нелінійні, розміри знаку 70 x 50 мм, відстань між понтюзо 30–31 мм; 2) знак у подібному бароковому картуші із завітками, списи лінійні із овальними завершеннями, розмір 75 x 50 мм, відстань між понтюзо 30 мм; 3) знак у подібному бароковому картуші із завітками, списи лінійні із овальними завершеннями, внутрішня частина картуша вужча порівняно із попереднім знаком, розмір 48 x 73 мм, відстань між понтюзо 29–32 мм. Щодо походження цієї філіграні, то воно поки що не встановлене. Виготовляли папір із водяним знаком Єліта декілька папірень в околицях Кракова, Вільнюса, а також Лівчицька папірня під Львовом [9, с. 107–109]. Водяний знак такого сюжету зустрічається у заблудівському Євангелії 1569 р., львівському Апостолі 1574 р., вільнюських Євангелії 1575 р. та Псалтирі 1576 р., одному із варіантів острозької Біблії 1581 р. Його використовували пізніше при друкуванні книг у Кракові, Вільнюсі та Острозі.

Філігрань Леварт у бароковому картуші із завітками має розмір 70 x 56 мм, відстань між понтюзо 29–30 мм. Папір із таким гербом виготовлявся у маєтностях Фірлеїв – у Коцьку під Варшавою, а також

починаючи з 1593 р. у папірнях під Любліном, що належали до люблінського староства [14, с. 206–207; 20, с. 272].

Філігрань Топор має вигляд сокири, розміщеної у невеликому бароковому несиметричному картуші, у верхній частині якого розміщується неширокий півмісяць, розмір знаку 55 x 40 мм, відстань між понтюзо 28 мм. Вважається, що папір із топором під півмісяцем вироблявся на папірнях у маєтностях Тенчинських під Краковом та у Любліні [9, с. 110–111]. Яка саме із папірень Тенчинських виробляла подібний папір, і скажімо, із чим пов'язано додавання до гербу Тенчинських Топор зверху півмісяця, історикам паперу залишається невідомим.

Філігрань із зображенням гербу Абданк (Скарбек, Три гори) у лінійному обрамленні проглядає погано, має розміри 55 x 50 мм, відстань між понтюзо 28 мм. Точне походження такого паперу не встановлене. Його виробляли як у Польщі, в околицях Кракова, так і в Литві [9, с. 99]. У польських землях походження паперу пов'язують із братами Білобжецькими гербу Абданк. Зокрема, його виробляла папірня у Мнішку, що входила до Єджейовицьких земель. Заслуговує на увагу факт виробництва паперу папірнею у власності Петра Гарабурди [9, с. 99]. Як відомо, сімейство Гарабурд було дотичним до книжкової справи. Михайло Гарабурда долучився до підготовки тексту острозької Біблії 1581 р., привізши до Острога із Москви рукописний текст Біблії, вірогідно, Генадіївської [15, с. 67–68; 13, с. 86]. Його син Василь Гарабурда був співробітником друкарні Г. Ходкевича у Заблудові, займався книгодрукуванням, видавши, вірогідно, у Вільнюсі Октоїх 1582 р. та Євангеліє учительне бл. 1582 р. [15, с. 67–68; 13, с. 86].

Філігрань Любич у бароковому картуші із завітками має розміри 68 x 65 мм, відстань між понтюзо 30 мм. Водяний знак однозначно не атрибутований певній папірні. Більш поширеною є версія про його підкраківське виробництво. Філігрань із зображенням гербу Любич використовувала папірня у Грембеницях біля Прондника під Краковом, що була у власності родини Луковських [14, с. 204–205; 22, с. 55].

Усі три примірники «вільнюських аркушів» демонструють синхронність розміщення певних сюжетів водяних знаків у межах певних зошитів і аркушів, що засвідчує закупівлю паперу кількома маленькими партіями.

Якщо спробувати встановити час друкування примірників за філігранями, то сукупність їх використання припадає на 1586–1601 рр., а за переважаючими датами наближає час їх друкування до середини останнього десятиліття XVI ст., що відповідає переважаючому датуванню часу виходу цього уривка у сучасних бібліографічних джерелах приблизно 1595 р.

Стосовно місця виготовлення паперу, то його виготовлено в околицях Любліна або Кракова, тобто на території Малопольщі. Жодного виду паперу, який можна було б вважати виготовленим у Литві, тут не застосовано, що ставить під сумнів друкування цих аркушів саме у Вільнюсі. Якщо взяти до уваги той факт, що у Любліні 1588 р. мала відбутися передача примірників від Сеньковича та Корунки до Мамоничів, то більш вірогідним здається виготовлення «вільнюських аркушів» у Любліні або десь неподалік. Можна додати ще один аргумент, що стосується побутування одного із тих примірників, до якого долучено «вільнюські аркуші». Йдеться про примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки НБУВ. У ньому вміщено великий поаркушний запис 1628 р. про вклад до храму у Влодаві (арк. 1–7 другого рахунку). Згадана Влодава – зараз повітовий центр Люблінського воєводства Польщі, порубіжжя Польщі, Білорусі та України. У книзі є ще один недатований польський запис XVII–XVIII ст. – «Zesnomu otcu Chworostowa» (арк. 264 зв. другого рахунку). Йдеться, вірогідно, про село Хворостів Любомльського р-ну Волинської області. Ці записи засвідчують побутування примірника у перших десятиліттях XVII ст. у порубіжних територіях Польщі та України, близьких до Люблінського воєводства. Попри те, що Є. Л. Немировський критично поставився до використання аргументації стосовно територій побутування примірника для встановлення місця виготовлення «віленських аркушів» [7, с. 290–291], ми дозволимо собі не погодитись із його зауваженнями. Всі три фактори, – вірогідний продаж неповних примірників острозької Біблії у Любліні 1588 р., використання для друкування вставних аркушів паперу люблінського та краківського виробництва, а також побутування «докомплектованого» примірника Біблії на Люблінщині – є цілком достатніми для припущення про люблінське друкування «вільнюських аркушів», які таким чином гіпотетично можна називати й «люблінськими». Вочевидь, такої аргументації недостатньо для остаточного висновку, однак цілком достатньо для однієї із гіпотез, що може спонукати нові пошуки відповідних матеріалів у польських архівах (що ніяк не виключає необхідності дослідження документів із архівів Литви, України, Білорусі та інших держав).

Варте уваги питання стосовно водяних знаків тих примірників Біблії 1581 р., у складі яких розміщуються «вільнюські аркуші». Здійснене нами комплексне дослідження філіграней острозьких Біблій 1581 р. показало, що примірники цього видання за філігранями з невстановлених причин розподілилися на дві великі групи [2, с. 288–302; 1, с. 159–161]. Дослідження доволі великого комплексу філіграней (на сьогодні переглянуто водяні

знаки 65 примірників зі збірок Києва, Львова, Москви та Острога) показало, що 12 примірників (бл. 20%) належать до умовно названого нами першого варіанту, 49 – до другого (75%), у 4 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів.

Примірники обох груп подібні за філігранями між собою, однак дуже відмінні від примірників іншої групи. Меншу із груп ми умовно назвали першим варіантом. Тут використано такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною – 40 %, Топор у картуші під короною – 14 %, Ястжембец у картуші під митрою – 10 %, Новіна – 10 %, Леварт – 9 %, Козел (Шарфенберг) у картуші под короною – 8 %, Юноша (Агнець) у картуші під короною – 4 %, Підкова маленька з хрестом без картуша – 2 %, Лебідь (Дунін) в щиті під короною – 2 %, Топор маленький без щита навкіс – 1 %, Топор у картуші навкіс – 0,5 %, Орел без картуша – 0,5 %. Причому примірники цієї групи синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і навіть близькість посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями. Як правило, це свідчить про те, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50 %, Топор під півмісяцем без картуша – 32 %, Юноша (Агнець) – 5 %, Абданк – 3 %, Новіна – 2 %, Козел (Шарфенберг) у картуші без корони – 2 %, Ангел (Гербург) – 1 %, Лебідь (Дунін) – 1 %, Сліта – 1 %, Орел без картуша – 1 %, Леварт – 0,5 %, Свенциц – 0,5 %, Гоздава без картуша – 0,5 %, Кабан – 0,5 %, Остоя – 0,5 %. Знову ж таки примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів усіх шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанту. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й в тому, що залишається невідомим: належить цей знак до одного варіанту і потрапив в інший, чи це рідкісна або випадкова філігрань того ж варіанту.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий нами першим варіант виявляє меншу кількість знаків, другий варіант – дещо більшу із-за наявності групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту і Підкова

маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого.

Певне змішування паперу свідчить на користь одночасного друкування обох цих варіантів. Відмінностей у наборі між різними примірниками, що закріпилися за одним із вибраних варіантів паперу, нам виявити не вдалося. Також залишається незрозумілим й сам факт використання двох різних масивів паперу при друкуванні острозької Біблії 1581 р.

За нашою класифікацією обидва примірники острозької Біблії 1581 р., до яких долучено «вільнюські аркуші», належать до змішаних варіантів, де представлено переважно водяні знаки, атрибутовані до другого варіанту, однак долучено частину аркушів зі знаками першого варіанту. У примірнику із фондів Наукової бібліотеки Львівського університету знаки першого варіанту складають 25 %, у примірнику Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – приблизно 15 %. Підрахунки є досить умовними, оскільки невідомо, які саме знаки належать суто до першого варіанту, а які самі трапляються в обох.

Стосовно рідкості примірників острозької Біблії 1581 р. змішаних варіантів (усього 4 із 65) варто зазначити, що подальше дослідження може внести суттєві зміни в статистичні підрахунки, і буде виявлено значно більшу кількість примірників змішаного виду. Справа в тому, що із 65 досліджених на предмет водяних знаків острозьких Біблій 1581 р. 25 примірників походять зі збірки Російської державної бібліотеки (Москва). Серед них не виявилось жодного, в складі якого були б аркуші обох варіантів. Змішані примірники, як правило, були неповними, відтак можлива така інтерпретація їх відсутності у збірці РДБ, – значну частину примірників звідти свого часу передавали до різних бібліотек, архівів, музеїв колишнього Радянського Союзу. Зрозуміло, що при передачі в інші збірки перевагу надавали примірникам гіршої якості, наприклад, неповним, чим може бути пояснена відсутність змішаних примірників у сучасній збірці РДБ.

Відтак маємо надію, що ця інформація стане корисною для фахівців, і в подальшому якимсь чином проллє світло на історію походження так званих «вільнюських аркушів».

Список використаних джерел

1. *Бондар Н. П.* Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. Бондар // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка : Історія і сучасність : Доп. та повідомл. Міжнародної наук. конф., Львів, 28–30 жовтня 2010 р. – Львів : ЛННБУ, 2010. – С. 155–162.

2. *Бондар Н. П.* Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – С. 288–302.

3. *Бондар Н. П.* Острожская Библия с «виленскими листами» из собрания НБУВ / Н. П. Бондар // Книга и мировая цивилизация: Материалы 11 Междунар. книговед. научн. конференц. по проблемам книговедения, (Москва, 20–21 апреля 2004 г.): В 4 т. – М.: Наука, 2004. – Т. 2. – С. 355–359.

4. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания. – Вып. 4. Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI в. / сост. Ю. Лабынцев. – М., 1979.

5. *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат. / А. А. Гусева. – Кн. 1–2. – М.: Индрик, 2003.

6. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища шк., 1975.

7. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вищ. шк., 1983.

8. *Каманін І.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651. / І. Каманін, О. Вітвицька. – К.: Друкарня УАН, 1923.

9. *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV – XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1979.

10. *Лихачов Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб: Тип. Имп АН, 1891.

11. *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова / О. Мацюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.

12. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К. : Наук. думка, 1974.

13. *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576–1636 / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990.

14. *Мякишев В. П.* Бумажные секреты Мамоничей / В. Мякишев // Федоровские чтения. 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 199–215.

15. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1979.

16. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия / Е. Л. Немировский. – М. : Энциклопедия, 2007.

17. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1974.

18. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : зб. документів / ЦДІАЛ; Упорядн. Я. Д. Ісаєвич та ін. – К. : Наук. думка, 1975.

19. *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собр. и изд. К. Тромонин. – М.: В тип. А. Семена, 1844.

20. *Budka W.* Papiernie w Lublinie i w Kocku / W. Budka // *Arheion*. – 1956. – № 25.

21. *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius: Mintis, 1967. = *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

22. Papiernie w Polsce XVI w. / pod red. W. Budki. – Wrocław, 1971.

23. *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

Додаток 1

Перелік водяних знаків:

1. *Сліта в бароковому картуші:* Каманін № 147 (1599, 1600 р.); 156–157 (1598 р.); *Лауцявичюс* № 1544 (1597 р.; Апокрисис); № 1547 (1598–1600 р., Литов. статут, Євангеліє 1600 р.); № 1548–1549 (1602–1603 р.); *Мацюк* № 94 (з посиланням на *Лауцявичюс* № 1537, 1588 р.); № 102 (з посиланням на Каманін № 147, 1589, 1587, 1598, 1600 р.); № 106 (з посиланням на Каманін № 152, 1591–1592 р.) і др.; *Siniarska-Czaplicka* № 381 (1597 р.), 385 (1600 р.).

2. *Топор під півмісяцем в бароковому картуші із завітками:* *Тромонін*, № 392, 393 (табл. 32, С. 15, 1595); № 969–971, 974; таб. 52, С. 19, 1595); *Лихачев*, № 524, табл. 69 (1595 р.) *Каманін*, № 280–281 (1595 р.); № 283 (1597 р.); *Лауцявичюс* № 1703 (1599–1600 р., Райсеняй, Вільнюс; Євангеліє 1600 р.); *Siniarska-Czaplicka* № 1089 (1595 р.).

3. *Абданк у лінійному картуші:* Каманін № 188 (1597–1598 р.).

4. *Леварт у бароковому картуші:* *Лауцявичюс* № 2246 (1597 р., Тракай); *Siniarska-Czaplicka* № 478 (1598 р.).

5. *Любич у бароковому картуші:* Каманін № 65, 66, 68 (1595 р.), № 71 (1596 р.); *Лауцявичюс* № 2711 (1599, 1600, Вільнюс, Мінськ, Тракай; «Постілла» М. Даукшти 1599 р.); № 2712 (1600, 1601 р., контрафакт. Литов. Статуту 1588 р.); *Siniarska-Czaplicka* № 534 (1589–1591 р.), № 537 (1596 р.).

Опис філіграней примірників:

© 1 примірник, Київ, НБУВ, СофІза

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 136, 137, 141, 143, 144, 149 = 6

2. Топор під півмісяцем: арк. 151, 154, 155, 160, 162 = 5

3. Абданк у лінійному картуші: арк. 158 = 1

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 134, 147, 150 = 3

5. Любич у бароковому картуші: немає.

6. Немає аркушів 163/168, 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 9 пар

© 2 примірник, Львів, Львів ун-т, III – 14224

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 135, 137, 139, 142, 143 = 5

2. Топор під півмісяцем: арк. 152, 154, 156, 158, 160, 162 = 6

3. Абданк у лінійному картуші: немає арк.

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 133, 148, 150 = 3

5. Любич у бароковому картуші: арк. 163 = 1

6. Аркуші без філіграней : 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 8 пар

© 3 примірник, Москва, РДБ, інв. 6193

1. Сліта у бароковому картуші: арк. 134, 135, 137, 140, 142, 144, 146 = 7

2. Топор під півмісяцем: арк. 151, 152, 154, 159, 161, 162 = 6

3. Абданк у лінійному картуші: немає арк.

4. Леварт у бароковому картуші: арк. 147, 150 = 2

5. Любич у бароковому картуші: арк. 163 = 1

6. Аркуші без філіграней: арк. 164/167, 165/166, 169/174, 170/173, 171/172, 175/180, 176/179, 177/178 = 8 пар

Додаток 2

Використані скорочення назв альбомів філіграней:

Каманін – Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651 / Іван Каманін, Олександра Вітвицька. – К.: Друкарня УАН, 1923.

Лауцявичюс – *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas / E. Laucevicius. – Vilnius: Mintis, 1967. = *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

Лихачев – *Лихачев Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб: Тип. Имп АН, 1891.

Мацюк – *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974.

Тромонин – *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / Собрал и издал К. Тромонин. – М.: В тип. А. Семена, 1844.

Siniarska-Czaplicka – *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku / J. Siniarska-Czaplicka. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.